

Klassik ədəbi irs aksiologiya müstəvisində

Südabə Ağabalayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti
E-mail: sudabe334@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi ədəbi-nəzəri irsə münasibətdə mövcud ideoloji stereotipləri aradan qaldıraraq, milli-kulturoloji zəminə söykənən yeni baxışlar sisteminin əsasını qoydu. Bu da ədəbi prosesin yenidən araşdırılması zərurətini gündəmə gətirdi. Ayırı-ayrı yazıçıların yaradıcılıq yolunun, habelə bir sıra aktual nəzəri problemlərin yeni təfəkkür işığında təhlilə cəlb olunması səciyyəvi xarakter daşımaqla yanaşı, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının konseptual estetik məna daşmasını da şərtləndirdi. Milli-mədəni irsə dəyər səviyyəsində münasibət – tarixə müraciət, klassik irsin tədqiqi və təbliği, sənətkarların təcrübəsindən bəhrələnmək, ayırı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq nümunələrinə nəzirə, təbdil və iqtibaslar, klassik ədəbi-mədəni irsin tədqiq təcrübəsi nümunələrinin dövrüyyəyə daxil edilməsi, başlıcası, ənənəyə novatorcasına yanaşma – müasir ədəbi prosesin inkişaf etdirilməsində, onun bir sıra problemlərinin həllinə yönəlmiş yanaşmalarda, gənc ədəbi nəsillərin düzgün istiqamətlənməsində mühüm ictimai-estetik amillərdəndir. “Azərbaycan” jurnalının ilk nömrəsindən başlayaraq, klassik ədəbi irsə münasibətin onun ədəbi siyasətində aparıcı xətt olduğunu demək mümkündür. Ədəbiyyat tarixində yaradıcılıqları mühüm mərhələ, səhifə olan yazıçıların yubileylərinin qeyd olunması ədəbi irsə münasibətin göstəricilərindən biridir. Ədəbi irsə diqqət və qayğı, klassiklərin, klassik mətnlərin öyrənilməsi, yeni mənəvi dəyərlər sisteminə qaytarılması, klassiklərin (məsələn, Nizami Gəncəvinin) təbliğ etdikləri ideyaların və etik dəyərlərin aktuallığını qoruyub saxlaması – ədəbiyyatşünaslıq və fəlsəfə klassik irsin əbədiyaşar sirrini bunda görür.

Açar sözlər: aksiologiya, ədəbi proses, “Azərbaycan” jurnalı, ədəbi irs

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.06.2026; qəbul edilib – 17.06.2026

Classical literary heritage in the context of axiology

Sudaba Aghabalayeva
Doctor of Philosophy in Philology
Baku Slavic University
E-mail: sudabe334@mail.ru

Abstract. The restoration of Azerbaijan's independence eliminated the existing ideological stereotypes in attitudes toward its literary and theoretical heritage and formed the basis of a new worldview founded on the national cultural heritage. This, in turn, underscored the necessity of re-examining the literary process. The analysis of the creative paths of individual writers, as well as a number of topical theoretical issues, in the light of new thinking had a characteristic nature, and the period of independence also determined the conceptual and aesthetic significance of Azerbaijani literature. An approach to national cultural heritage as a value – referring to history, studying and promoting classical heritage, benefiting from the experience of artists, writing nazire (imitation), tebdil and quotation dedicated to the creative works of individual artists and introducing examples of research practices in the study of classical literary and cultural heritage into circulation, above all, an innovative approach to tradition is one of the important socio-aesthetic factors in the development of the modern literary process, in approaches aimed at solving a number of its problems, and in properly guiding

young literary generations. The attitude toward the classical literary heritage can be considered a leading principle in the literary policy of the journal “Azerbaijan” from the very first issue onward. The commemoration of the anniversaries of writers whose creativities were an important stage and significant page in the history of literature is one of the indicators of approach to literary heritage. Attention and care given to literary heritage, the study of classics and classical texts, their restoration within the system of new moral values, and the preservation of the relevance of the ideas and ethical principles promoted by classical figures (such as Nizami Ganjavi) – literary studies and philosophy see the eternal secret of classical heritage in these aspects.

Keywords: axiology, literary process, “Azerbaijan” journal, literary heritage

Article history: received – 08.06.2026; accepted – 17.06.2026

Giriş / Introduction

İctimai münasibətlər sisteminin dəyişməsinin cəmiyyətə təsirlərinin təhlili göstərir ki, ənənəvi dəyərlərdən tez-tələsik imtina olunması, xüsusən, yeni dəyərlər yaradılmadan “köhnə” dəyərlərin arxivə göndərilməsi, onlardan üz döndərilməsi, eləcə də ənənəvi dəyərlərin inkar olunması heç də yaxşı hal deyil. Yalnız ona görə yox ki, sınaqdan çıxmış “ən yaxşı yeni – unudulmuş köhnədir” nəticəsi ehkam kimi qiymətləndirilməyə layiqdir, həm də ona görə ki, cəmiyyətin də, fərdin də inkişafının keyfiyyəti dəyərlərin sintezinə nail olmaqdan və onlara yaradıcı yanaşmaqdan asılıdır. Ənənə və dəyərləri formalaşdıran və dağıdan insanın mədəniyyətə münasibəti ədəbi düşüncəni bir sual qarşısında qoyur. Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun ötən yüzilliyin ortalarında səsləndirdiyi “yaşayanmı haqsız, ölənmi haqsız?” ritorik sualı bu gün – qloballaşan dünyada mədəniyyətlərin taleyinə münasibətdə də aktuallığını saxlayır. Bütün hallarda təcrübə bir qənaətin üzərində durur ki, mədəniyyət, dəyərlər təkcə yaradılanlar deyil, həm də onlara münasibətdir. Keçid dövrü üçün xarakterik olan xaosda ənənəyə dözümsüz münasibətin fəsadları, dəyərlərə ironik münasibət postmodern cəmiyyətin bir xüsusiyyəti kimi təqdim olunsada, aksioloji yanaşma bunun nə qədər təhlükəli olduğunu xatırladır.

Əsas hissə / Main part

Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi ədəbi-nəzəri irsə münasibətdə mövcud ideoloji stereotipləri aradan qaldıraraq, milli-kulturoloji zəminə söykənən yeni baxışlar sisteminin əsasını qoydu. Bu da ədəbi prosesin yenidən araşdırılması zərurətini gündəmə gətirdi. Ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılıq yolunun, habelə bir sıra aktual nəzəri problemlərin yeni təfəkkür işığında təhlilə cəlb olunması səciyyəvi xarakter daşımaqla yanaşı, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının konseptual estetik məna daşımada da şərtləndirdi. Çünki “Estetik ədalətsizlik bütün digər sahələrdə də ədalətsizlik toxumu cücərdir. Estetik savadsızlıq özlüyündə estetik iddialara, yox yerdən özünə inama və mənəm-mənəmliyə meydan açır” (Anar, 2001).

Lakin müşahidələr göstərir ki, cəmiyyət sosializmdən qurtulsa da, sosrealizm bir cərəyan kimi səhnədən getsə də, onun yerini özündən qorxulu fəsadı tutdu: sosrealizm düşüncəsi. İdeoloji ştampa öyrəşmiş nəsilə müşahidə edilsə, haqq qazandırılmasa belə, yenə də başa düşmək olardı, təəccüblüdür ki, bu düşüncə tərzii ədəbiyyata üz tutan axının iddialarında, mövqe və bəyanatlarında, ədəbi irsə və özündən əvvəlki ədəbi nəsilərə neobolşevizmlə səsləşən münasibətdə daha qabarıqdır. Etnik – pedaqoji düşüncənin ədəbi nəsillərin davranışına təsirini qeyd edən ədəbiyyatşünas Rüstəm Kamal “qocaları öldürmək zamanı” adlandırdığı bu dövrü belə ümumiləşdirir: “Gənc şair özünün içindəki boşluğu ədəbi qocalarda görür. Qocalar onların potensialını (çap olunma, tərcümə və xaricə

çıxma, ödənilmə və s.) gerçəkləşdirməyə mane olur. S.Vurğunun, R.Rzanın, M.Hüseynin, İ.Şıxlının atalıq himayəsindən danışanlar, M.Araza ön söz, yaxud “uğurlu yol” (sovet ədəbi ideologiyasının anlaşılmaz janrı) yazdırmağı özlərinə şərəf və fəxarət bilənlər indi Qocalardan qurtulmaq istəyir” (Kamal, 2008, s.26)

Özündən əvvəlki ədəbi nəsildən qurtulmaq istəyən ədəbi gəncliyin, bir tərəfdən də, Qərbin “ədəbi qocalarını” fetişləşdirmək cəhdinin müşahidə olunması belə düşünməyə əsas verir ki, əslində, “özününküləri” bəyənməməyin kökündə sosial status və ictimai-sosial məkandakı yer və mövqeyə olan qısqıncılıq amili rol oynayır.

Yaradıcılığından daha çox məmur statusundakı mövqeyi ilə bağlı tənqid olunan yazıçı Anar bu dövrü xarakterizə edərək yazır: “Bizimlə bizdən sonra gələn nəslin arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, deməyə sözümüz olsa da, bu sözü ifadə etməyə yer və imkan tapmırdıq. Bu nəslin isə, ağılına gələnə istədiyi şəkildə ifadə etmək üçün yer də, imkan da mövcuddur. Ancaq, görünür, sözü yoxdur” (Anar, 2001, s.23).

Milli-mədəni irsə dəyər səviyyəsində münasibət-tarixə müraciət, klassik irsin tədqiqi və təbliği, sənətkarların təcrübəsindən bəhrələnmək, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq nümunələrinə nəzirə, təbdil və iqtibaslar, klassik ədəbi-mədəni irsin tədqiq təcrübəsi nümunələrinin dövrüyyəyə daxil edilməsi, başlıcası, ənənəyə novatorcasına yanaşma – müasir ədəbi prosesin inkişaf etdirilməsində, onun bir sıra problemlərinin həllinə yönəlmiş yanaşmalarda, gənc ədəbi nəsillərin düzgün istiqamətlənməsində mühüm ictimai-estetik amillərdəndir. Bu amillər həm də milli ədəbi irsin birdən-birə yaranmayaraq, uzun mədəni təşəkkül yolu keçməklə dünya bədii düşüncəsinin inkişafında yerinin və rolunun düzgün qiymətləndirilməsinə xidmət edir.

“Azərbaycan” jurnalının ilk nömrəsindən başlayaraq, klassik ədəbi irsə münasibətin onun ədəbi siyasətində aparıcı xətt olduğunu demək mümkündür. “Maarif və mədəniyyət” jurnalının ilk nömrəsindən başlayaraq, klassik ədəbi irs mövzusu məsələn, Salman Mümtazın “Azərbaycan şairlərindən Nəsimi”, “Şah Xətai”, “Əski ədəbiyyatımızdan Nəsihətnamə”, “Səfiqulu xanın həyat və yaradıcılığı”, “Molla Qasi və Yunis İmrə” bu gün də davam etdirilir. Klassik ədəbi irsə müraciət təkcə mifologiyaya, folklorə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət, klassik mətnlərin süjetlərinə, bədii əsərlərin strukturuna, poetik sintaksisinə və digər məziyyətlərinə müraciətlərlə müşayiət olunmur. Bədii mündəricəyə, fəlsəfi mahiyyətə, ideya dəyərlərinə, estetik təfəkkür tərzinə yaxınlıq və bağlılıqda da özünü göstərir.

1. Vahid sovet mədəniyyəti yaratmaq adı altında xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqını öz zəngin tarixi-mədəni keçmişindən uzaqlaşdırmaq, əsrlər boyu formalaşmış mütərəqqi ənənələrdən imtina, milli-mənəvi dəyərlərin sıxışdırılması proletar ideologiyasının başlıca hədəfi idi. Bu məqsədini həyata keçirməkdə ədəbiyyatı bütövlükdə bir mətbu tribuna, vasitə kimi görən bolşevik ideologiyası partiya qərarları, ədəbi direktivlərlə “silahlanırdı”. “Pantürkizm”, “panislamizm”, milli yaddaşa qarşı mübarizə humanitar siyasətin “məntiqi” əsası kimi tənqid və təqibin dövrüyyəsini sürətləndirirdi. XX əsrin iyirminci illərinin ortalarından gücləndirilmiş bu siyasətə qarşı dirəniş göstərənlər yalnız “köhnələr” deyildi. Yeni quruluşu alqışlayan, Azərbaycan sovet ədəbiyyatını yaradan şair və yazıçıların, az da olsa, bir qismi milli düşüncəyə, mədəni irsə bu şovinst münasibətə ən müxtəlif səviyyələrdə və formalarda etiraz bildirirdilər. Əlbəttə, bu, açıq, kəskin etiraz deyildi, daha çox təəssübkeşlik, müdafiə səciyyəli idi, bununla belə, ədəbi siyasətdə bu yöndə hər cür cəhdlər, “idarəolunmazlıq” təhlükəsi kimi qiymətləndirilərək, çevik skeptik hücumlara məruz qalırdı. Azərbaycan sovet poeziyasının yaradıcılarından biri olan Səməd Vurğun “siyasi-ideoloji sayıqlığına” müəyyən vaxtlarda məruz qaldığı ittihamlara qarşı mövqeyini belə əsaslandırır: “... mən kommunistəm, ona görə də mən özümü ən böyük internasionalist hesab edirəm. Mən bütün insanlara, bütün xalqlara və millətlərə səadət arzulayıram və bu yolda çalışıram. Lakin bununla bərabər, məndən ötrü ən müqəddəs torpaq Azərbaycandır, ən doğma xalq isə Azərbaycan xalqıdır, onun dili və şeiri mənim vicdan səsimdir, doğma anamdır. Əgər buna görə məni millətçi etmək istəyirlərsə, qoy

etsinlər. Bir gün gələr, tarix həqiqəti açar” (Vəkilov, 1976, s.37). Yeri gəlmişkən, Səməd Vurğun nəzəri görüşlərində klassik irsin milli müəyyənliyinə xüsusilə diqqət ayırmış, “Avesta, “Dədə Qorqud” kimi ədəbi abidələrin milli təfəkkürün, estetik düşüncənin formalaşmasında və inkişafında mühüm mənbə kimi rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: “Zərdüştün “Avesta” kitabı Azərbaycan fəlsəfəsinin böyük abidələrindən biridir. Şübhəsiz, həm məzmununa, həm əhəmiyyətinə görə “Avesta” nəinki Azərbaycanın, bütün dünyanın mədəni inkişafında qiymətli sənəddir” – fikrini müxtəlif məqalə və çıxışlarında qeyd etməklə yanaşı, şair bədii yaradıcılığında da, məsələn, “Fərhad və Şirin”, “Muğan”, “Hürmüz və Əhrimən”, “Zərdüştün xülyaları” və s. əsərlərində həmin mövzudan mənbə kimi yararlanmışdır. “...özü də Səməd Vurğun bunu o vaxt edirdi ki, ictimai-ideoloji mühit bu məqsəd üçün o qədər də hazır və münasib deyildi. Məlum rejimin qara projektorları öz “ışığını” təkcə ayrı-ayrı ziyalıların, fikir adamlarının üzərinə deyil, əsrlərin o üzündən bu günə körpü olan abidələrimizin də üstünə salırdı və “Avesta”nın, “Dədə Qorqud”un lazımınca tədqiqi dövrün məntiqinə zidd idi. Bu abidələrin tədqiqatının ortaya çıxaracağı bir çox mətləblər mövcud rejimin tələblərinə uyğun gəlməyəcəkdi (Bağırova, 2010, s.20). “İnsan” mənzum faciəsinin “Vətən uğrunda” jurnalında dərcindən sonra (“Vətən uğrunda”, 1945, s.17-26) müəllifə qarşı edilən kəskin ittihamlarda onun Zərdüştün fəlsəfəsinə uyması xüsusi vurğulanırdı. Şair ittihamları rədd edərək, “bir milli adam olaraq öz psixologiyamda çoxəsrlik milli ideologiya, fəlsəfə, psixologiya və mədəniyyətin nəciibliyini daşıyır və yaşayıram”, – cavabını verir və yeni ideologiyayı şəxsi və milli hisslərin mühitində anlamağı, sevməyi məqbul hesab etdiyini bildirir.

Milli müstəqilliyinin varisliyini elan etməkdə Azərbaycan xalqına mədəni stimül olmuş ədəbiyyat XX əsrin 70-ci illərinin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində bir çox mədəni dəyərləri ədəbi həqiqətlər işığında yenidən qiymətləndirməyə başlamışdı. Bu dövrdə ictimai hadisələrin sürətli dinamikasının cəmiyyətdə yaratdığı çətinlik yeni yaranan mədəni dəyərlərlə bəşəriyyətin mədəni dəyərləri arasında ahəngi yox, xaosu səciyyələndirirdi. Vəziyyətdən çıxış yollarından biri kimi tarixdə şəxsiyyət və epoxa, “mən” və zaman münasibətlərinin kökünün axtarılması idisə, bir yol da ədəbi irsin dəyər səviyyəsini müəyyən edən ayrı-ayrı yaradıcılıqların, mətnlərin və dövrlərin mədəni təcrübəsini konkret tarixi materialın kontekstində təqdim edilən ümumbəşəri problemlərin həllinə yönəltmək zərurətinin dərk olunması idi. Buraya insanı sabit mədəni və sosial dəyərlər sınağında dərk etməkdə klassik ədəbi irsin məktəb kimi öyrənilməsi də əlavə olunmalıdır. Klassiklərin, klassik mətnlərin yeni mədəni dəyərlər sisteminə qaytarılmasında “Azərbaycan” jurnalının fəaliyyəti həm də onunla diqqəti cəlb edir ki, klassik irslə bağlı nəzəri-fikir və mülahizələrə diqqət, mövcud ədəbi-mədəni təcrübəyə, sənət məsələlərinə çağdaş baxış nəşrin müstəqillik illərində ədəbi siyasətində xüsusi çəkiyə malik olmaqla yanaşı, bu istiqaməti müasir ədəbi prosesin əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi qəbul edir.

Klassik irslə bağlı elmi-nəzəri fikir və mülahizələrə diqqət, mövcud ədəbi-mədəni təcrübə, sənət məsələlərinə çağdaş baxış “Azərbaycan” jurnalının müstəqillik illərindəki ədəbi siyasətində xüsusi çəkiyə malikdir.

Klassik irsin dəyər səviyyəsində öyrənilməsi, ədəbi irsə qayğı, klassiklərin həyat və yaradıcılığına yeni dövrün metodologiyası baxımından yanaşılması, klassik mətnlərin öyrənilməsi və yenidən dəyərləndirilməsi ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıq yazılarının mütəmadi dərci jurnalı yalnız bədii mətnlərin dərci ilə məşğul olan nəşr nümunəsi kimi deyil, elmi-tədqiqat laboratoriyası səviyyəsində araşdırmaların mühüm mənbəyi kimi düşündüyünü deməyə əsas verir. Həm də bu sahədə görülən işlərin ən mühümü, ayrı-ayrı tədqiqat xarakterli mətnlərin dilində elmi üslubu publisistik üsluba yaxınlaşdırmaqla, akademizmin də bədii yaradıcılıq nümunəsi səviyyəsində dərk və qəbul olunmasına, bununla da ədəbi prosesin canlı mexanizmə çevrilməsinə nail olmaqdır.

İdeoloji yasaqlara və tənqidlərə məruz qalmış sənətkarların yaradıcılıqlarına yeni metodoloji prinsiplər prizmasından baxılması bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. Sosrealizm prinsipləri çərçivəsində təhrif olunmuş metodoloji yanaşmaların müəllifi olmuş bir sıra alimlər, 90-cı illərin

əvvəllərində bir “etiraf” cəhdində bulunaraq, öz “səhvlərinin” səbəblərini açıqlamaqla, xüsusən də az qala bütün günahı “rejimin üstünə yıxaraq, bir növ, peşmanlıqlarını dilə-yazıya gətirir, bununla da tarix qarşısında məsuliyyət hissini bölüşmək istəyirdilər. Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun Əli bəy Hüseynzadə irsinin araşdırılması ilə bağlı dərc etdirdiyi məqaləsi buna misal ola bilər. Əlbəttə, gec də olsa, həqiqəti söyləməyə özündə qüvvət və cəsarət tapan alimin ürəkdən gələn səmimiyyətinə inanmamaq olmur. Bütövlükdə isə, ədəbiyyatşünas Elçin Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, Məmmədəmin Rəsulzadənin, Əli bəy Hüseynzadənin, Füyuzatçıların, eləcə də Mollanəsrəddinçilərin fəaliyyətlərinin təhrif olunması 90-cı illərdə növbəti bir konyukturaya rəvac verirdi. Dünən söydüyünü bu gün öymək, bu gün öydüyünü sabah söymək simasızlığının səbəblərini yalnız rejimin ayağına yazmaq düz olmazdı, burada şəxsi keyfiyyətlərin rolu da unudulmamalıdır. Bu tipli yazılar üçün müşahidə olunan ümumi cəhət həmin mövzularda mühüm olan kongeniallığın nəzərə alınmamasıdır.

Klassik irsə yanaşma üzərində dayanarkən, ifrat ideologiyalaşdırmadan başqa, necə deyərlər, “oxun səmtinin 180 dərəcə dəyişməsi” bir yana, yersiz təəssübkeşlik, ifratçılığa varan fetişləşdirmə halları da elmi yanaşma və obyektivliklə bir araya sığmayan mövqedən danışmamaq olmur. Araşdırmaçı Teyyub Qurbanın bir sıra və ictimai-siyasi və elm xadimlərinin fəaliyyətləri ilə bağlı arxiv materialları üzərində apardığı araşdırma yazıları üzərində dayanmaq istərdik. Əlbəttə, arxiv sənədləri ilə işləmək, obyektiv faktların ictimaiyyətə çatdırılması böyük səbr və gərgin əmək deməkdir və tədqiqatçının tariximizin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında zəhməti təqdirəlayiqdir. Lakin təəssüf ki, T.Qurbanın M.Ə.Rəsulzadə, (“M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycan ədəbi prosesi”), M.C.Bağirov, A.A.Bakıxanov, M.Rəfililə bağlı böyük tədqiqatlarına subyektiv təəssübkeşlik mövqeyindən səsləndirilən ittihamlar böyük işin nəticələrinə müəyyən mənada kölgə salır. Halbuki, dünyasını dəyişmiş sənət adamlarının, siyasi xadimlərin belə bəraətə ehtiyacı yoxdur. Onların həqiqəti faktlardır.

Ədəbiyyat tarixində yaradıcılıqları mühüm mərhələ, səhifə olan yazıçıların yubileylərinin qeyd olunması ədəbi irsə münasibətin göstəricilərindən biridir. Bu da bir həqiqətdir ki, hər yaradıcılıq yolu rəmzləşə, hər yaradıcı tale obrazlaşa bilmir. Düşüncəni səmtləndirə biləcək enerjini görmək, duymaq, onun ötürücülüüyünü təmin etmək yubileylərin qeyd olunmasının bir məqsədidir. Məsələnin başqa bir tərəfi də vardır; vicdanlı əməyin, sağlam təfəkkürün, böyük amallara xidmətin layiqli qiymətini vermək həssaslığının sosial-mənəvi çəkisi, əhəmiyyəti daha çox cəmiyyətə yönəlir. Söhbət insan tərbiyəsindən, şəxsiyyət yetişdirməkdən, estetik ideali formalaşdırmaqdan gedir və başlıca yol budur – faydalı, vicdanlı əməyin mənəvi nüfuzunu yüksəltmək. Bu yöndə hər qərar, sərəncam, yanaşma bütöv bir sistemi hərəkətə gətirir, duyğulandırır, düşündürür. Yubiley, xüsusən də 100 illik yubiley bir yaradıcı şəxsin xatirəsinin yad olunması deyil. Bu, bütöv bir dövrün, bir və bir neçə ədəbi nəslin keçdiyi yolun, mühitin, və mədəniyyətin sərf-nəzər olunması, yenidən dəyərləndirilməsinə, stimula və istinad nöqtələrinin təyin olunmasına açılan bir imkandır. Bu, humanitar siyasətin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, müxtəlif sistemlərin daxilində mədəniyyətlərin müqayisə olunması, qarşılaşdırılması deməkdir. Bu zaman bir məsələnin də nəzərə alınması mühümdür; müqayisə yalnız fərqi göstərmək cəhdi deyil. Qarşılaşdırılan hər nəsnədə ortaq dəyərləri, ümumi, yaxın olan xüsusiyyətləri axtarmaq daha faydalıdır. Fərq – uzaqlaşdırır, soyuqluğu artırır, ziddiyyəti dərinləşdirir. Xüsusilə sosial-mədəni proseslər fonunda, cəmiyyətdə dəyərlərin yenilənməsinin qarşısını almaqla, stereotiplərin deformasiya labüdlüyünü tez-tez və ucadan təkrarlamaq vərdiş halına keçəndə. Halbuki, gələcəyimiz dünyanı nə dərəcədə vəhdətdə dərk etməyimizə, qütblərin yaxınlaşmasına bağlıdır. “Azərbaycan” jurnalı həyatı və yaradıcılığı məhz belə müqayisəyə imkan verən yaradıcı insanların yubileylərinin qeyd olunmasını məqbul hesab edir. 2011-ci ildə 100 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd olunmuş Mirvarid Dilbazının bu misralarını xatırlamaq yerinə düşür:

*Məhəbbət şeirimə od verəcəkdir,
Şeirin yaradanı odlı ürəkdir.
Mənim həyat eşqim, həyat qüdrətim
Torpaq altında da göyərəcəkdir.* (Ağabalayeva, 2012, s.108)

Tarix, əslində, elə budur – xatirələr. İnsan həyatı da buradadır – xatirələrdə. Mahiyyətimiz, kökümüz də eləcə, gücümüz, gözəlliyimiz, dəyərimiz də. Bu həm də etnosun tarix səviyyəsində dərk olunmasıdır. Özünü bu səviyyədə dərk edəndə böyük mədəniyyətin daşıyıcıları və yaradıcıları olmaq mümkündür. Onda başa düşmək mümkündür ki, ruhdan gələn adətlər, kökdən gələn mayasıdır milləti millət edən. Mədəniyyət həm də budur.

“Azərbaycan” jurnalında yubileylərin qeyd olunması iki rubrikada aparılır. Bunlardan biri vəfat etmiş sənətkarların xatırlandığı, məsələn, “Mirzə İbrahimov –90”, digəri isə, “Dünya, səndən kimlər keçdi...” rubrikalarıdır. Həyatda olan yazıçı və şairlər, ədəbiyyatşünaslar, məsələn, “Məmməd Orucun 70 yaşı” rubrikasında təqdim olunur. İlk baxışdan diqqət çəkməyə bilər, amma burada incə və həssas məqam dilin semantikasına baxımından da diqqətəlayiqdir və bu yanaşma əksər nəşrlərdə nəzərə alınmır...

Ədəbi irsə diqqət və qayğı, klassiklərin, klassik mətnlərin öyrənilməsi, yeni mənəvi dəyərlər sisteminə qaytarılması. Klassiklərin (məsələn, Nizami Gəncəvinin) təbliğ etdikləri ideyaların və etik dəyərlərin aktuallığını qoruyub saxlaması – ədəbiyyatşünaslıq və fəlsəfə klassik irsin əbədiyaşar sirrini bunda görür.

İntellektual-ideoloji rezonansa səbəb olan bir hadisə – Oksford Universitetində Nizami Gəncəvi adına Azərbaycanşünaslıq və Qafqazşünaslıq Mərkəzinin açılması (qurucusu və rəhbəri akademik Nərgiz Paşayevadır) ilə bağlı ədəbi ictimaiyyətlə fikirlərini bölüşən Nizami Cəfərov məsələyə başqa aspektdən qiymət verir: “Nizami ümumbəşəri hadisə olduğundan, onu dünyanın hər yerində öyrənmişlər, ancaq nizamişünaslıq adlanan mükəmməl elmi məhz azərbaycanlı araşdırıcılar yaratmışlar. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həmid Araslı, Qəzənfər Əliyev, Mübariz Əlizadə, Rüstəm Əliyev, Zümrüd Quluzadə, Əkbər Ağayev, Arif Hacıyev, Nüşabə Araslı, Azadə Rüstəmov... kimi araşdırıcılar sübut etdilər ki, nizamişünaslıq azərbaycanlılar üçün yalnız elm deyil, həm də (və daha çox) milli-mənəvi özünüifadə (və özünütəsdiq) vasitəsidir (Cəfərov, 2015, s.5).

Y.Qarayev də “Orta Şərq – İslam intibahı – Nizami Gəncəvi” məqaləsində Nizami irsinə insan dəyərinə xidmət edən sənətinə görə qiymət verir və bu yaradıcılığın müasirliyini mənəvi dəyərlərin möhtəşəm miqyası ilə izah edir: “... Xüsusən indi, yeni təfəkkürün və əxlaqın, əqli-mənəvi intibahın, milli-bəşəri dəyər və beynəlmiləl sərvət axtarışının müasir mərhələsində “Xəmsə”dəki utopiya əsl bir gerçəklik, həqiqət və əməl cizgiləri kəsb edir.... Öz sosial – siyasi görüşlərinin miqyası və məzmunu, insana, onun cəmiyyətdə mövqeyinə və roluna, humanist mahiyyətinə verdiyi qiyməti əqli – əxlaqi-sosial təkamül ideali ilə Nizami bu gün də bizim müasirimiz olaraq qalır. XXI əsrin də ideoloji döyüşlərində, humanizm və irtica mübarizələrində ən yaxından iştirak etməyə hazır olduğunu elan edir (Qarayev, 2016, s.168).

Dünyada baş verən proseslər, o cümlədən, global səciyyəli insan – cəmiyyət, eləcə də integrasiya məsələləri ədəbiyyatda utopiya – antiutopiya qarşılaşmasını yenidən səhnəyə çıxarır. Bunun səbəbləri sırasında mərkəzçilik prinsiplərinə, müəyyən mənada etiraz etmək, buna qarşı çıxmaq mövqeyi də var. Xüsusilə, postsovet məkanında yaranan ədəbiyyatda qarşılaşdırma: kütləvi və intellektual maraqların qarşılaşdırılması, utopik cəmiyyət maraqlarının güclənməsi müşahidə olunur. Əslində, ideoloji platformasını “birlik”, “bərabərlik” şüarları üzərində bəyan etmiş sovet cəmiyyəti utopik cəmiyyət modelinin qurulduğunu elan etmişdi; XX əsrin 70-ci illərinə doğru insan-cəmiyyət probleminin həllinə yaxınlaşdığını iddia edir, “tarixin qızıl dövrü” anlayışının sovet cəmiyyətinə şamil edilməsi fikrini ictimai düşüncəyə təlqin etmək vasitələrindən biri kimi dövrüyyəyə daxil etdirirdi. Lakin yada salmaq yerinə düşərdi ki, Ə.Haqqverdiyevin intellektual antiutopioyanın gözəl örnəyi hesab edilən “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, eləcə də A.Platonovun “Kotlovan”,

“Çevenqur” əsərləri sosializm cəmiyyətinin heç də “utopik cəmiyyət” modeli kimi uğurlu olmayacağı ilə bağlı “proqnozlar” vermişdi və 70 ilin sonunda nəinki SSRİ-ni, eləcə də dünyanı bürüyən xaos bu uzaqgörənliyi təsdiq etdi. Əslində, ictimai münasibətlər sisteminin mahiyyətindən asılı olmayaraq, insan bütün dövrlərdə ədalətli, bərabər hüquqlar və bərabər imkanlar vəd edən cəmiyyət arzusu ilə yaşamış və yaşamaqda davam edir. Bu xəyali “cənnət ölkə” Platonun “Dövlət” əsərində, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında, ümumiyyətlə, bütün xalqların bədii fikrində yer almışdır. Ədəbiyyatşünas Pərvanə İsayevanın fikrincə, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında utopik – antiutopik əsərlər yeni intibahını yaşayır: “Müəllifə öz fikirlərini çatdırmaq üçün daha geniş bir fəza lazımdır. Siyasi, ictimai, mənəvi problemlərin təsviri əksərən utopiya və antiutopiya ilə əks olunur”. Müəllif onu da diqqətə çatdırır ki, daha çox sovet və ingilis dilli ədəbiyyatlarında rast gəlinən antiutopiya termini dünya ədəbiyyatşünaslığında distopiya kimi işlənir. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında yazıçı Anarın “Ağ qoç-qara qoç” romanı, hər şeydən əvvəl, insan və cəmiyyət problemi üzərində qurulmaqla, məlum arxetip səciyyəli struktura baxmayaraq, yeni təhkiyə üsuluna əsaslanır. Dastan və nağıl elementlərinin birləşdirilməsi müəllifin əsas ideyadan uzaqlaşması demək deyildir. Bu xətti Anar “Gözmuncuğu” povestində (Anar, 2014) davam etdirir.

Klassik irsə münasibətdə ədəbiyyatşünaslığın mövqeyini ifadə edən araşdırmalar sırasında Tahirə Məmmədin neosufizmlə bağlı tədqiqatlarını qeyd etmək yerinə düşərdi. Anlayışın müasir və retrospektivlik baxımından poetika hadisəsi kimi süjetdə, motivdə, obrazda, elementdə, ədəbi modeldə, əsərin kompozisiya və süjet strukturunda özünü göstərməsini qeyd edən professor onu izah edərkən dil faktı, əsərin struktur komponentlərinin münasibət və funksiyalarını, sufizmin əsas prinsipi olan çoxqatlılığın tipini müəyyənləşdirmək zərurətini xüsusi vurğulayır. Bu nəzəri yanaşmanı İsa Muğannanın xüsusən 2000-ci illər yaradıcılığı, eləcə də Paolo Koelyonun “Kimyagər” romanının nümunəsində şərhə maraqlı nəticələr gətirir. Eləcə də, Yusif Səmədoğlunun “Deyilənlər gəldi başa” romanı neosufizm – postmodernizm kontekstində insan – insan, insan – mən mahiyyətinin qatlarına enməni izləyir.

Müəllif çoxsaylı mətn və yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən çıxardığı qənaətlərini belə ümumiləşdirir: “Neomifoloji təfəkkür üçün mifoloji arxetiplər baza rolu oynadığı kimi, neosufizm üçün də baza sufizmin element və motivləri, obraz, süjet və ituasiyalarıdır... Neosufizm Şərq üçün daha doğma olmasına baxmayaraq, dünya ədəbiyyatına və incəsənətinə də öz nüfuzunu sirayət etdirmişdir; Şərqdən kənarda yaşayan, şərqli olmayan sənətkarların yaradıcılığı ilə də dünyada yayılır və çox böyük rəğbət qazanır” (Məmməd, 2016, s.110).

“Mədəni müxtəlifliklə bəşəri sərvət anlayışlarının sərhədlərini müəyyən etməkdə elmin bütün istiqamətləri kimi, ədəbiyyatşünaslığın təcrübəsi əsasında nəzəri – metodoloji təshihlərin zəruriliyini qeyd edən ədəbiyyatşünas Şirindil Alışanlının “Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” monoqrafiyası elmə siyasi müdaxilənin aradan qaldırıldığı tarixi məqamda klassik irsin milli müəyyənliyinin dəyərləndirilməsində, milli sərvətlərin dünyanı fəth edəcək yolunun başlanğıcı kimi, yüksək nəzəri hazırlığa malik, xalqın öz varlığından irəli gələn milli fəxarət hissinə malik alim – vətəndaşın rolunu qiymətləndirir.

Klassik ədəbi irsin dəyərləndirilməsində integrasiya məsələlərinə diqqət ayrılması çox həssas və incə yanaşma tələb edən məsələlərdən biri olaraq qalır.

Xalqın mənəvi, ruhsal xüsusiyyətləri bədii əsərlərin məna mündəricəsini təşkil edir. Ədəbi obrazların daxili dünyası ilə cəmiyyətin mənəvi dəyərləri arasında sıx əlaqənin olması fikri mənəvi dəyərlərin təcəssümü və təbliğini milli ədəbiyyatın funksiyalarından biri kimi səciyyələndirməyə əsas verir. Ədəbiyyatşünas Rəhilə Qeybullayeva “Ədəbiyyatda darvinizm və ya sosial mədəniyyət modelləri orta əsrlər eposu aynasında” (Qeybullayeva, 2016) tədqiqat işində qeyd edir ki, bədii mətn həm özündən əvvəlki mifik və tarixi qatları, onların interpretasiyasını ehtiva etməklə bərabər, həm də konkret davranış və hərəkətləri təsvir edərək cəmiyyətin yazıya alındığı dövrdəki modelini təqdim edir. Tədqiqata cəlb olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi” eposları müəyyən

bioloji, mədəniyyət və tarixi faktlarda yeni yanaşmaları ümumiləşdirməyə imkan verir. Müəllif bu nəticələri belə təqdim edir ki, geniş DNK nümunələrinin təhlilinə əsasən, german tayfalarının müasir nəsiləri sayılan müasir niderlandlar, almanlar və azərbaycanlılarda çarpazlaşmanın olması bioloji faktdır. Sosial ünsiyyətin yeni formaları yeni sosial-mədəni paradigmanı formalaşdırır.

Klassik irsin milli müəyyənliyində bədii düşüncənin rolu və yeri sosial antropologiyanın formalaşmasında və transformasiyasında mühüm halqadır.

Klassik irsin dəyər səviyyəsində təqdim olunmasının bir vasitəsi də tərcümə siyasəti və ədəbi əlaqələrin inkişafına diqqətdə özünü göstərir. Milli və bəşəri düşüncənin sintezinə geniş imkanlar yaradan bu istiqamət həm də müstəqillik dövrü ədəbiyyatının qaynaqlarının müəyyən edilməsində aparıcı rolu səciyyələndirir. Məsələn, müstəqilliyin ilkin illərində milli dövlətçilik atributlarına qayıdılması milli ədəbiyyatın ideoloji zəmininin müəyyən edilməsi kimi dərk olunur.

Eləcə də mühacirət irsinin nəşri məsələlərinə artan maraq və diqqət həm də müasir ədəbi prosesin inkişafına təkan kimi qiymətləndirilməlidir. Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, İsa bəy Şahmurovun, Ceyhun Hacıbəyli, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu və başqalarının uzun illər yaşadıqları ədəbi irsi və eləcə də ictimai-siyasi fəaliyyətinin cəmiyyətə təqdim olunması milli düşüncənin milli ideya səhnəsinə çıxmasına rəvac verdi. Bu da nəticə etibarilə bədii düşüncənin estetik-mənəvi, ideoloji simasının aydınlaşmasına təkan verən amillərdən olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında poetik ənənələrin dövriyyəyə daxil olmasında klassik irsə münasibətin göstəricisi kimi, Bəkir Nəbiyevin bu fikirləri maraqlıdır: “Çağdaş ədəbiyyatımıza qəzəl Ə.Vahidin, süjetli lirika Ə.Cəmilin, sonet A.Babayevin, səkkizliklər T.Bayramın, rübai Qabilin, mənzum təmsil H.Ziyanın, bayatı isə, H.Kürdoğlunun adı və yaradıcılığı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır”. Məsələ heç də poetik ənənələrin sadəcə imitasiya olunması deyil, əksinə, yeni dövr ədəbiyyatında müasir şeir təcrübəsinin hadisəsi kimi müasir çalar kəsb etmişdir. Yaşar Qarayev müasir Azərbaycan şeirinin özünəməxsus təbi ilə seçilən nümayəndəsi Hüseyn Kürdoğlunun dördlüklerini – klassik rübai, bayatı, təcnis, qoşma və gəraylı zəminində yaransa da, müasir şeirimizə orijinal, yeni nəfəs gətirdiyini qeyd edərkən məhz bunu nəzərdə tutur.

Poetik ənənələrin xüsusilə keçid dövrü ədəbiyyatında dirçəlməsini şərtləndirən amillər sırasında dövrün ictimai-siyasi atmosferindəki dəyişikliklərin cəmiyyət həyatına təsirləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələ burasındadır ki, azərbaycanlıların ictimai və fərdi həyatını tənzimləyən çoxirearxialı mürəkkəb bir sistemə çevrilmiş mənəvi dəyərlər sistemində dil, adət-ənənə, köçəri elat və oturaq mədəniyyət ünsürləri ilə yanaşı, xalqın sosial həyatını, məişətini, dünyagörüşünü formalaşdıran islam amili, “islam üslubu” milli mədəniyyətimizin və mənəviyyatımızın bütövlüyünü tamamlamışdır. Etnik-milli baxımdan türk təfəkkürü, həyat tərz, dini müstəvidə isə, islam mədəniyyəti və düşüncə tərz, milli- mənəvi dəyərlər sistemi bu iki dünyaduyumu və dünyabaxışının sintezi şəraitində formalaşmışdır.

Bu gün mənəvi-əxlaqi, eləcə də psixoloji ovqatı şərtləndirən Yaradanın qüdrətinə inam inancı ilə yanaşı, ədəbi-bədii düşüncədə bu inancın sakral mövqeyi, bir növ, “tənəzzül yaşayır”, Allah, necə dəyərlər, “insaniləşdirilir”. Bu yanaşmanın cəmiyyətin mənəvi iqlimi, tənhalıq hissi yaşayan insanın mənəvi böhrandan xilas yolu axtarırları ilə şərtlənməsini nəzərə almaq mümkündür. Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan şairi Vəqif Səmədoğlunun “Mən burdayam, İlahi!” müraciətinin altqatındakı mesaj başadüşülən olsa da, ikiminici illərdə ədəbiyyata gələn yeni ədəbi qüvvələrin nümayəndələrinin “Allah, gəl evləmək” səviyyəsində müraciəti artıq mənəvi dəyərlərin aşınmasından xəbər verirdi.

90-cı illərin əvvəlində, xüsusən də 20 Yanvar hadisələrindən dərhal sonra klassik ədəbi yaddaşın dövriyyəyə daxil olması: mövzu və ədəbi növ, tarixi şəxsiyyət və tarixi hadisələrin bədii düşüncənin predmetinə çevrilməsi ilə müşayiət olundu. Qurani – Kərimin əsaslı tərcümə və təfsiri, klassik təsəvvüf poeziyasının ədəbi-bədii dövriyyəyə buraxılması, islam düşüncəsi təzahüründə ən

ali substansiya olan Allahın və onun elçisi olan Peyğəmbərin obrazının görünməsi cəmiyyətin sakral dəyərlərə münasibət ölçüsünü ifadə edir, həm də dövrün sosial-mənəvi durumu ilə səsleşirdi. Nəbi Xəzrinin “Peyğəmbər” pyesi bu mövzuda qələmə alınmış ilk əsərlərdəndir. Zəlimxan Yaqub “Peyğəmbər” mənzum romanında din, əxlaq, fəlsəfə, sənət estetikasının uğurlu vəhdətinə nail olmaqla, bu əsəri lokal mədəniyyət faktından Şərq mədəniyyətinin irsinə çevirdi. “Xəmsə”dən başlanan epik düşüncə tərz, struktur – Allaha müraciət, minacat, Peyğəmbərin vəsfı və digər ardıcılıqlar, başqa sözlə, forma və məzmun Zəlimxan Yaqubun qələmində ənənələrin yeni əsrə, müasir ədəbi düşüncəyə münəcər olunması kimi dəyərləndirildi.

Klassik ədəbiyyatın şəhidlik mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatında yeni məzmun və fəlsəfi mahiyyətilə bədii düşüncəyə qayıdışı 20 Yanvar hadisələri ilə bağlı olaraq, şəhidliyin milli-mənəvi dəyər statusunu yenilədi. Orta əsrlər Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında bu söz daha çox dini məfhum daşımışdır.

Şəhidliyin milli-mənəvi dəyər kimi anlaşılməsi iki məfhumla sıx bağlıdır. Bu iki məfhum olmadan şəhidliyi, onun ictimai-tarixi və bədii-estetik mənasını aydınlaşdırmaq olmaz. Bunlar vətənpərvərlik və qəhrəmanlıqdır. Vətənpərvərlik, şəhidlik, qəhrəmanlıq – bu üçlük yalnız birgə düşünüldükdə milli-mənəvi dəyər kimi hər birinin digəri ilə nə dərəcədə bağlılığı aydınlaşır. Ona görə də şəhidliyin izahı, milli-mənəvi dəyər kimi mahiyyəti məhz bu prizmadan şərh oluna bilər.

Nəticə / Conclusion

Klassik irsin milli dəyər kimi təbliğində və araşdırılmasında “Azərbaycan” jurnalının yeri, əhəmiyyəti təkcə onun tarixinin kifayət qədər zəngin olması ilə şərtlənmir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi nəsilələrinin, ədəbi düşüncəmizin az qala, bir əsrə yaxın yolu “Azərbaycan” jurnalı ilə bağlıdır. Ədəbi irsə qayğı, klassiklərin, klassik mətnlərin öyrənilməsi, yeni mənəvi dəyərlər sisteminə qaytarılması jurnalın ədəbi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Jurnalın AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu ilə birgə layihənin “Naməlum abidələrimizdən soraylar”, “Söz xəzinəmizdən” layihələri, Ədəbiyyat İnstitutunun müvafiq şöbələri ilə sıx əməkdaşlığı bu məqsədə xidmət edir. “İnci söz”, “Köklər, qaynaqlar”, “Ədəbi irsimizdən”, “Adımız, tariximiz, taleyimiz” rubrikalarında, eləcə də, daimi rubrikalardan olan “Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq” rubrikasında təqdim olunan materiallar ədəbi irsin dəyər səviyyəsini müəyyən edir.

Beləliklə, dövrlərin mənəvi təcrübəsini konkret tarixi materialın kontekstində təqdim edilən ümumbəşəri problemlərin həllinə yönəltmək, insanı sabit mənəvi və sosial dəyərlər sınağında dərk etmək qüdrəti–ədəbi irsin məktəb kimi öyrənilməsini həmişə aktual edən məhz budur.

Ədəbiyyat / References

- Vətən uğrunda (2-3). (1945)
Bağırova A.A. (2010). S.Vurğunun nəzəri-estetik görüşlərində klassik irs problemi . Bakı
Ağabalayeva S. (2012). Çağırış. Azərbaycan (10)
Anar. (2001). Gecə düşüncələri. Azərbaycan (7), 19
Anar. (2014). Gözmuncuğu. Bakı: Yazıçı
Cəfərov N. (2015). Nizami Gəncəvi və ya dünyaşöhrətli Azərbaycan türkü. Ədəbiyyat
Kamal R. (2008). “Qocaları öldürmək” zamanı. Ulduz (3)
Məmməd T. (2016). Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə. Bakı
Qarayev Y. (2016). Seçilmiş əsərləri. Ortaq Şərq-islam intibah – Nizami. Bakı: Elm
Qeybullayeva R. (2016). Ədəbiyyatda darvinizm və ya sosial mədəniyyət modelləri orta əsrlər eposu aynasında. Bakı
Vəkilov M. (1976). Ömür dedikləri bir karvan yolu. “Azərbaycan” jurnalı (3), 37